

door Margot Dijkgraaf

Dr. A.H. Heinekenprijs voor de Historische Wetenschap voor prof. Jacques Le Goff

Vagevuur en voetbal

In januari werd hij tachtig, Jacques Le Goff, één van Frankrijks grootste, internationaal erkende historici. Tegelijkertijd verschenen er maar liefst drie nieuwe boeken van zijn hand. Radio France Culture eerde de man die gedurende bijna veertig jaar een wekelijkse historische uitzending presenteerde met interviews en een week

van terugblikken. Kranten en tijdschriften besteedden uitgebreid aandacht aan 'l'ogre de l'histoire' (de veelvraat-historicus), de 'pâpe du Moyen-Age' (de paus der Middeleeuwen), zoals hij ook wel genoemd wordt. Meer dan dertig boeken publiceerde Le Goff de afgelopen decennia – essays, biografieën, schoolboeken, standaardwerken – alle met betrekking tot de Middeleeuwen. Le Goff, oud-hoofdredacteur van het baanbrekende historische tijdschrift *Annales*, is ook één van de voortrekkers van de 'Nieuwe Geschiedenis', de mentaliteitsgeschiedenis; hij verlegde het accent van de handelende naar de denkende, zijnde en voelende mens.

barbaren

Nog steeds is Le Goff een verteller in hart en nieren, ook nu zijn fysieke conditie slecht is en hij nauwelijks meer kan lopen, de reden waarom hij op 1 oktober de Heinekenprijs niet in ontvangst kan nemen. Het kost geen enkele moeite te begrijpen dat hij vele jongere generaties historici heeft geïnspireerd en aangezet tot onderzoek in de mediëvistiek. De boekenplanken van zijn werkkamer in zijn woning in het 19e arrondissement van Parijs zijn gevuld met boeken over de Middeleeuwen, een niet onaanzienlijk deel van zijn eigen hand. Bovenop een kast drie vrouwenfiguurtjes, dansend in het Vagevuur, boven de deur een negentiende-eeuwse houten versiering van een Siciliaanse kar, geïnspireerd op een Middeleeuws model.

Onderzoeken, onderwijzen en schrijven – het zijn de drie passies die Le Goff na het voltooien van zijn opleiding aan de Ecole Normale Supérieure naar hartelust beoefende. Hij werd benoemd aan de Ecole Pratique des Hautes Etudes, later, onder zijn presidentschap, uitgegroeid tot de huidige Ecole des Hautes Etudes et Sciences Sociales. Door de crisis in de Franse roman aan het einde van de jaren vijftig, richtten Franse uitgevers hun aandacht meer op andere domeinen, waaronder dat van de geschiedenis. Nieuwe, ambitieuze historische reeksen

'veelvraat-historicus' Jacques le Goff (foto J. Sassier/Gallimard)

werden gestart. Le Goff: 'Voor een nieuwe serie, over 'civilisations', werd mij gevraagd een synthese te schrijven over de Middeleeuwse beschaving. Ik was nog geen veertig! Gelukkig had ik heel veel gelezen, bronnen, maar ook literatuur uit die periode. Het boek dat ik schreef, *La civilisation de l'Occident médiéval*, werd goed ontvangen en in veel talen vertaald.'

Le Goff, pleitbezorger van een 'lange Middeleeuwen', van de vierde tot de achttiende eeuw, spreekt vaak van

De Middeleeuwse beschaving was één van de creatiefste uit de geschiedenis

'mijn' Middeleeuwen. 'Dat is absoluut niet ijdel bedoeld', haast hij zich te zeggen, 'maar juist een uitdrukking van nederigheid. Ik heb niet de pretentie de betekenis van 'de' Middeleeuwen te verwoorden. Iedere historicus die serieus de documenten bestudeert, daarover nadenkt en ze probeert te begrijpen, komt tot een persoonlijke visie op de werkelijkheid van het tijdperk dat hij bestudeert.'

Dat geldt dus ook voor Le Goff. 'Mijn overtuiging is dat de Middeleeuwse beschaving één van creatiefste was uit de geschiedenis van de mensheid. Creativiteit, schepping – dat zijn woorden die passen bij mijn visie op de Middeleeuwen. Daarbij hebben twee belangrijke factoren een rol gespeeld. In de eerste plaats kwam er een nieuwe maatschappij tot stand dankzij de vermenging van de oude maatschappijvormen, daterend uit het Grieks-Romeinse Rijk, met de nieuwe volken, de zogenaamde 'barbaren'. Deze volken – de Kelten, de Slaven, de Germanen – hadden zich tot dan toe buiten dat grote rijk bevonden, maar presenteerden zich in die tijd in al hun mogelijkheden en verschijningsvormen. Ik ben ervan overtuigd dat 'métissage', dit soort vermenging, een sterke motor tot vooruitgang is.'

gene zijde

Maar er gebeurde meer. 'Het nieuwe elan van die maatschappij in ontwikkeling werd versterkt door een 'nieuwe dominerende ideologie', het christendom. Dat heeft de Middeleeuwen geïnspireerd, hen het verlangen gegeven als medewerkers van God bij te dragen aan het scheppen van een nieuwe mens en een nieuwe samenleving.'

Eén van de invloedrijkste boeken uit Le Goffs oeuvre is *La naissance du Purgatoire* (De geboorte van het vage-

vuur). 'Ja, dat onderwerp ligt mij na aan het hart. Ik heb het zelf geformuleerd', reageert de historicus. 'In één van mijn colleges besteedde ik aandacht aan een reeks verhalen uit de zevende eeuw over reizen in het hiernamaals. Voor Middeleeuwen hield de geografie van de wereld niet op bij het leven op aarde, het hiernamaals maakte er net zo goed deel van uit. Een van de karakteristieken van het Middeleeuwse christendom is nu juist de afschaffing van de scheiding tussen het leven op aarde en in het hiernamaals.'

In de verhalen die hij bestudeerde, kwam Le Goff vaak het woord 'purgatorius' tegen. 'Mijn hypothese, die niet door iedereen geaccepteerd wordt overigens, is dat wanneer er ergens een nieuw woord opduikt, er iets nieuws te benoemen valt. Wat mij opviel, was dat de kaart van 'gene zijde' in die tijd flink aan het veranderen was. Tot dan toe werd die onderverdeeld in de hel en het paradijs, maar langzamerhand werd hij genuanceerd en gediversifieerd. Er kwamen andere doorgangplaatsen, zoals het limbus, waar men ontvangen werd alvorens de eeuwigheid binnen te gaan. Dat gold bijvoorbeeld voor de zielen van mensen die niet gedoopt waren, en dus het paradijs niet konden betreden. Of voor de zielen van jonge kinderen, gestorven voordat ze gedoopt hadden kunnen worden. De andere plek die erg belangrijk werd was het Vagevuur.'

kluizenares

Eén van de interessantste teksten daarover is te vinden in *Dialogus miraculorum* van de dertiende-eeuwse Duitse monnik Caesarius van Heisterbach. 'Het is het verhaal van een woekeraar die sterft en per definitie tot de hel veroordeeld is. Maar zijn vrouw leeft als een kluizenares bij zijn graf, bidt, laat missen opdragen en na enkele jaren ziet zij haar man terug: hij is half wit, half zwart, dus al voor de helft bevrijd van zijn zonden. Het Vagevuur gaf de christenen hoop, het was een verlenging van hun leven, een aanvulling op hun levensverhaal. De angst voor een plotse dood werd ermee weggenomen.'

Het Vagevuur bracht de gewone christen hoop en geruststelling, maar binnen de Kerk veranderde het nieuwe concept veel. Zij ontwikkelde – in een tijd waarin de wiskunde opkwam – het principe van de proportionaliteit: er werd verband gelegd tussen het aantal en de zwaarte van de zonden enerzijds en de tijd die men in het Vagevuur moest doorbrengen anderzijds. 'Het Vagevuur veranderde de relatie tussen de levenden en de doden fundamenteel.' De levenden konden handelen ten gunste

van de doden. Bovendien dreigde het concept van het Vagevuur de macht van de Kerk te verzwakken: de levensverlenging viel immers rechtstreeks onder de juridische rechtspraak van God. ‘In reactie daarop heeft de Kerk zich opgeworpen als verplichte tussenpersoon. De aalmoezen en de missen moesten via haar worden geregeld. Zij incasseerde. Dat zou Luther later onacceptabel vinden.’ Alles in het oeuvre van Le Goff onderstreept de almacht

Het begrip religie dateert uit de Verlichting

van de Kerk in de Middeleeuwen. ‘De Kerk heeft de christelijke maatschappij geleid. Ook dat is een aspect van mijn Middeleeuwen. Zoals de Amerikaanse wetenschapper Karl Polanyi heeft gezegd, was de religie in die tijd *imbedded* in het hele leven. Vergeet niet dat de term religie toen nog niet bestond, dat begrip dateert uit de Verlichting. Het Christendom is – en dat is een verschil met de Islam – nooit een theocratie geworden. Het heeft vanaf het begin het verschil gerespecteerd tussen God en de wereld, tussen God en Caesar. Onlangs poneerde ik de voor velen ergerlijke stelling dat de Middeleeuwen de periode was waarin de *laïcité* (de secularisatie) tot stand kwam. Feit is dat de Kerk alomanezig was en God niet. God kon men niet bevechten, de Kerk wel.’

lichaam

Eén van Le Goffs recentste boeken, *Une histoire du corps au Moyen Age*, illustreert de manier waarop er in de Middeleeuwen met het lichaam werd omgegaan – een nieuw, tot voor kort verwaarloosd aspect van die tijd, dat door Le Goff op de agenda werd gezet. ‘Overal heerst het idee dat de Middeleeuwen vijandig tegenover het lichaam stonden. Men legde de nadruk op ascese en lichamelijke beproeving van de monniken in het klooster, maar wie de werkelijkheid goed bestudeert – de fundamentele teksten van het christendom – beseft dat het lichaam net zo goed wordt geprezen als onderdrukt. Het één bestond en het tegenovergestelde eveneens. Dat soort spanningen zijn de motor van een maatschappij.’

In zijn boek schrijft Le Goff dat paus Gregorius de Grote, de meest prestigieuze paus van de Middeleeuwen, spreekt van ‘dat vreselijke kledingstuk van de ziel’ als hij het lichaam bedoelt. ‘Maar wat gebeurt er tegelijkertijd? Priesters en monniken wijzen de gelovigen erop dat de

opstanding van Jezus – na zijn kruisiging – er één zal zijn met ‘een glorieus lichaam’. Hetzelfde geldt voor de lichamen van degenen die naar het paradijs zullen gaan. In de christelijke liturgie is de verering van het lichaam dus nooit afwezig geweest. Neem een reguliere dodenmis waarbij de kist wordt bewierookt. Dat is een teken van respect en eerbetoon. Sinds de Karolingische tijd al staat dat ritueel in de dodenliturgie. Er is kortom sprake van evenveel verheerlijking van het lichaam als van minachting ervoor.’

De Oudheid kende een duidelijke cultus van sportieve prestaties en lichamelijke schoonheid. Dat was in de Middeleeuwen niet het geval. ‘Nee, van echte sportiviteit was er toen geen sprake. Men kende niet de fysieke oefening als cement van de samenleving en als economische stimulans van de maatschappij, zoals dat in de Grieks-Romeinse tijd het geval was, of aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.’

balspelen

Le Goff sluit niet uit dat ook het voetbal zijn oorsprong vindt in de Middeleeuwen – zoals zoveel uit onze tijd. ‘Voor twee bevolkingsgroepen was oefening van het lichaam belangrijk. Voor de aristocratie, die militairen leverde en opleidde, en voor de boeren. Ook zij oefenden zich in manieren om zich doelmatiger te verdedigen. Er

Koning Lodewijk de Heilige (ca. 1250), uit het boek *Saint Louis* van Jacques Le Goff (foto Bibliothèque nationale, Paris)

zijn getuigenissen waarin melding wordt gemaakt van allerlei spelen, waaronder ook balspelen.' In *L'Europe est-elle née au Moyen Age?*, het twintigste deel in de reeks *Faire l'Europe*, waarvan Le Goff zelf de initiatiefnemer en eindredacteur is, stelt hij de vraag of het huidige Europa zoals wij het nu kennen niet volledig is gevormd tijdens de Middeleeuwen. Zijn antwoord luidt: 'ja, maar'. 'Wat ik vooral in dit boek wilde onderstrepen is het onzekere karakter van de geschiedenis. Een belangrijk historisch fenomeen is geen onveranderlijk gegeven. Ik geloof niet in historisch determinisme. Het heden wordt slechts gedeeltelijk gevormd door het verleden. Mensen handelen gedeeltelijk onder druk van een erfenis, maar tegelijkertijd beschikt de mens over een vrije wil. Voor mij is Europa de verwezenlijking van een aantal structuren en gevoeligheden, die in deze tijd een aanzienlijke versnelling doormaken. Maar ik ben er niet zeker van dat Europa bestaat! Ik vrees dat niet iedereen dezelfde werkelijkheid voor ogen heeft bij het begrip Europa.'

'Ik ben er niet zeker van dat Europa bestaat'

Welke definitie hanteert Le Goff zelf? 'Europa is voor mij een Europa van de macht: een geheel dat telt in de wereld niet alleen als economische, maar ook als politieke en culturele macht. Ik vrees dat veel Engelsen deze definitie niet zullen erkennen, evenmin als een aantal Fransen of Nederlanders. Na zekere tijd ontdek je, als historicus, dat je niet over hetzelfde spreekt, als je het over Europa hebt. Je moet natuurlijk wel weten over welk Europa je het nu eigenlijk hebt.'

kritisch vermogen

'Wat ik in mijn boek heb willen zeggen is dat wezenlijke elementen van Europa, zoals het nu langzaam gaat bestaan, al in de Middeleeuwen vorm hebben gekregen. De erfenis die Europa heeft vanuit de Middeleeuwen is sterker en zwaarwegender dan die uit andere perioden van de geschiedenis, al zou ik de erfenis uit de Oudheid natuurlijk niet willen bagatelliseren. De idee van democratie, hoe onvolledig toen ook in de praktijk gebracht, komt van de Grieken, evenals de idee van kennis en kritisch vermogen. Natuurlijk komt het recht als Europese basisvorm van de Romeinen.'

Toch stelt Le Goff al op de eerste bladzijde van *L'Europe est-elle née au Moyen-Age?* dat de tijd voor een omvattende Europese geschiedenis nog niet daar is. Was dat niet wat de reeks juist beoogde? 'Ik heb een paar uitgangspunten geformuleerd, een paar lijnen getrokken. Maar de geschiedenis van Europa blijft ten diepste gekenmerkt door nationalistische visies. Dus zien wij de geschiedenis van Europa niet op dezelfde wijze. Persoonlijk bestaat er voor mij geen geschiedenis van Middeleeuws Frankrijk. Voor Frankrijk is dat niet mogelijk. Voor een globale, allesomvattende geschiedenis van wat Europa geografisch, politiek en cultureel bepaalt, is het nog te vroeg.'

'Op het terrein van geschiedenis is de lange termijn van belang. Het Europese avontuur dat we nu beleven is een zodanig evenement, dat je niet verbaasd moet zijn dat het niet sneller gaat. We moeten veel meer geduld hebben! Voor een historicus is een fenomeen als het tot stand komen van Europa een fascinerend onderwerp. Wij, historici, willen ons documenteren en begrijpen hoe de geschiedenis zich ontwikkelt. Ik zeg niet meer, zoals vijftig jaar geleden, 'hoe de geschiedenis vooruit gaat'. Toch blijf ik een gevoel van vooruitgang houden. Ik ben optimistisch. Als historicus probeer ik die grote maatschappij, die de mensheid is, globaal te begrijpen en dan zie je dat de dingen beter gaan, dat het beter vertoeven is in het Europa van vandaag dan in dat van vorig jaar.'

Koning Lodewijk de Heilige (ca. 1250), uit *Saint Louis*
(foto Bibliothèque nationale, Paris)